

СУЛТАНАЛИЕВ И.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
СУЛТАНАЛИЕВ И.
КНУ им. Ж.Баласагына
SULTANALIEV I.
KNU im. J. Balasagina

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРКҮНҮН» КӨТӨРҮЛҮШ
МАСЕЛӨЛӨРИ

ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» МАХМУДА КАШГАРИ.

TRANSLATION ISSUES "DIVAN LUGAT-T TURK" MAHMUD KASHGARI

Аннотация: Макала XI кылымдагы байыркы кыргыз жана түрк сөздөрүнүн окумуштуу котормочулар тарабынан ишке ашырылган ар түрдүн котормолоруна арналып, мында түрк тилдериндеги жана «Дивандагы»

Аннотация: Статья посвящена на разные переводы ученым переводчиком древне кыргызских и тюркских слов XI века, где сопоставляется сходство и различие значений слов тюркского языка а и «Дивана».

Annotation: The Article devoted to various translations of ancient Kyrgyz and Turkic words of XI century by translator scientist, who compares similarity and difference of Turkic language words and —Divan

Негизги сөздөр: «Диван», тарых, тарыхый сөздөр, лексика, этнолексема, түрк тилдери, котормо.

Ключевые слова: «Диван», история, историзм, лексика, этнолексема, тюркские языки, перевод.

Key words: —Divan, history, historism, vocabulary, etnoleksema, Turkic languages, translation

Атактуу аалым М.Кашгаринин энциклопедиялык маалыматтарды камтыган дүйнөгө таанымал сөздүнүн өз тилине которуу - кайсыл гана эл болбосун, сыймыктуу иш. Ошондуктан бул макалада —Түркий тилдер сөз жыйнагынын кыргыз тилине которулушуна токтолуп, аны башка түрк тилдериндеги котормолору менен кыскача салыштырып көрөбүз.

2008-жылы биздин университеттеги К.К.Юдахиндин кабинетинен —Дивандын 1915 -17-жылдары Килисли Рифат Түркиядан чыгарган басма нускасын алып, кыргызчага которо баштадым. Ошол эле жылы проф.Т.Акматовго барып, чогуу которуу тууралуу сунушумду айтсам, которуп бөтөп калгандыгын айтты. Карасам, казакчасынан которуп жатыптыр. 2010-жылы КР УИАнын директору А.Акматалиев эмгекти которуу боюнча комиссия түзүп, бир эле мезгилде проф.Т.Токоев менен К.Кошмоковдор жана ф.и.д. И.Абдувалиев баш болгон биздин топ иштей баштадык. Мен ал кезде эки томун которуп бөтөп, ичинкини жарымдап

калгам. Т.Токоев менден басма нусканы алып кетип, китептин сол жагына анын ксерокчнрмѳснн, оң жагына окулушун жана кыргызча котормосун берип, 2011 -2013-жылдары нч томдугун чыгарышты. Бул эң чоң эмгек эле, анын нстннѳ, Т.Токоев китепке кеткен ири сумманы ѳзн каржылап чыгарды. Кийин ага которулбай калган 20дан ашык сѳзднн тизмесин (сѳздѳрдн бирден санап чыккам) жана которуудан кеткен каталар боюнча байкоолорумду бердим. Алар бир катар оңдоп-тнзѳтннлѳрдѳн кийин, экинчи жолу кайрадан басмадан чыгарышты. Биздин топко ф.и.д. И.Абдувалиев жетекчилик кылып, М.Толубаев нчѳѳбнз 1-томду бѳлнштнрнп алдык. И.Абдувалиев ѳзннѳ бѳлнннѳн сѳздѳрдѳн сырткары, М.Кашгаринин кириш сѳзнн которуп, тнркологияда калыптанган транскрипцияны иштеп чыгып, бизге берди. Мен 1-томдон №1700-3241 чейинки сѳздѳрдн, 2-томдон №3242-3874чейин котордум (З.Ауэзованын номерлѳѳсн боюнча). Мен котормо даяр болгондуктан, кѳчнргѳнѳ гана убакыт сарптадым да, 2010-жылдын 10-октябрында 1-томдун толук бнткѳн вариантын бердим. Айтмамат Оморов —Дивандын| арабча жазылышын, латын тамгасындагы транскрипциясын, кыргызча котормосун крилица менен ѳзн жалгыз терип, бизге жѳнѳтнп турду. Биз бирибиз которуп бнткѳн вариантты кайра И.Абдувалиев, М.Толубаев нчѳѳбнз тең карап, текшерип, тууралаган соң кайра Жалал-Абадга А.Оморовго жѳнѳтнп, ал акыркы вариантын оңдоп, редакциялап бнтнрнп жатты. Мында Айтмамат Оморов эбегейсиз эмгек кылды. Анткени нч томду тең арабча, латынча, орусча шрифттерди улам бири-бирине которуп ѳзн жалгыз басып чыкты. Ошондуктан кѳп убакыт кетип, 1-2 том 2013-жылы басмадан чыкты. Китептин каржылоосун И.Абдувалиев кѳѳѳрдн, бирок мамлекеттен жардам болбогондуктан, аз санда чыкты. ѳкмѳттнн алдындагы илим жана билим бернн бѳлнмдѳрн жардам бермек тннл, мындай зор эмгек жарык кѳрнп жатканын билишкен да жок. Авторлоруна оозеки болсо да ырахмат айтышкан жок. Мындай учурда айласыздан казакча котормосуна Президент Н.Назарбаевдин ѳзн баш сѳз жазгандыгы, уйгурчасын Кытай ѳкмѳтн сувенир тнрнндѳ он миңдеген тираж менен чыгарышкандыгы эске тншѳт экен. Ал аңгыча, жетекчибиз менен пикир келишпестиктен улам, А.Оморов 3-томду бизди кошпой, жалгыз ѳзн которуп, мурун жарык кѳргѳн 1-2-томду кошуп туруп, нч томдукту Жалал-Абаддан ѳзннѳ чыгарып жиберди да, биргелешкен 3-том чыкпай калды. Мендеги 3-томдун котормосу кирбей калды, ошондуктан ѳзнмднн оңдоп-тнзѳтннлѳрнмдн А.Оморовдун 3-томуна, китептин ѳзннѳ жазып ага берип жибергем. Бирок биргелешкен котормобузду 3 - тому которулуп бнтсѳ да, терген киши жок чыкпай турат. Кандай болгон кнндѳ да, —Дивандын| кыргыз тилине эки автордук топтун эки вариантта которулушу – бул кыргыз тил илими нчнн гана эмес, жалпы эле тнркология илими нчнн эң чоң мааниге ээ. Анткени биз 2015-жылы жарыялаган —Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т тнркнннн» тили| аттуу монографиябызда белгилегендей, **“Тнркий тилдер сѳз жыйнагы” байыркы жана орто кылымдагы кыргыз тилинде жазылган деп ишенимднн айтууга болот.** Мындай жыйынтыкка биз жѳн гана келген жокпуз, сѳзднк менен кыргыз тилин фонетикалык, лексикалык жактан салыштыруу, сѳзднктѳгн 31000 ден ашык сѳздн кол менен эсептеп чыгып, 80% ке жакын типтнн окшоштуктарды табуу аркылуу келдик. Эгер башка тнрк тилднн окумуштуулар мындай жыйынтык менен макул болушпаса, анда эч кандай фактыга таянбай туруп, курулай снйлѳбѳй, бизге окшоп эсептеп чыгып, ѳз тилдери менен (уйгур, казак, ѳзбек, тнрк, азербайжан, ж.б.) салыштырып чыгышсын. Эгер азыркы кыргыз тилиндегидей фонетика-лексикалык, грамматикалык жактан 80% жакындык болсо, анда талашыбыз жок. Ал эми айрым орус

же чет җлкҗлнк тнркологдордун уйгур тилинде жазылган дегени чындыкка дал келбейт. Мындай кҗз караш кыргыз тилин билбегендиктен же аны менен салыштырып кҗрбҗгҗнднктҗн деп ойлойбуз. Сҗзнбнз куру болбосун нчнн тҗмҗндҗ —Дивандын кыргыз жана тнрк тилдериндеги котормолорунан бир нече мисал келтирели:

укрук (№470) – 1. аркан (орус); 2. аркан (җзб., каз.); 3. кемент (тнрк); 4. округ (уйг.);

укурук (кырг.). **Укурук** – бул байыркы кыргыз сҗзн. Кыргыздар укурукту жылкы кармоо нчнн бнҗнн да колдонушат. Ал узун четин же ж.б. бекем жыгачтын башына илинген аркандан жасалат. Башка тнрк тилдеринде бул буюмду билдирген сҗз жок болгондуктан —арканын гана которуп, жыгачын элес алышкан эмес.

сырт (№1815) – **сырт** (кырг.). 1. З.Ауэзова толук которгон эмес, экинчи снйлҗмдҗн баштап гана —Огузы называють ручей или речку сирт (331-б.) деп которгон.

Ғзбекче: —куйрук, дум, соч. Угузлар кичик тепа ва водийларга хам сырт дейдилар (1т., 328-б.)

Уйгурча: —кыл, йал. Огузлар тҗпе ве адыр – жылгаларму —сырт дейдн (261-б.) деп которушкан.

Биз —Арабча- кыргызча кҗзднктҗн, араб тилин билген адистерден тактаганыбызда, тҗмҗнкндҗй маанилери бар экен: 1) гиззия тилинде ар бир адырды (дҗбҗнн) жана 2)

кичинекей җрҗҗндн —сырт деп аташкан. 3) кургап калган сай (капчыгай). Ал эми кыргыз тилинде —сырт сҗзн жайлоо, тоолуу җрҗҗн маанисинде бнҗннкн кнндҗ да кҗп колдонулат.

тнлек (№2142) – **тнлҗк** (кырг.): —Ол кой тнлегинде келди – Ал кой тнлҗгҗндҗ келди | дегенди башка тнрк тилдеринде жок болгондуктан, тнркчҗ —кой кыркымында келди, казакча —тҗл маалында келди деп коюшкан.

кҗген (№2358) – **кҗгҗн** (кырг.): З.Ауэзова — привяз для молодняка или коров на время дойки, Б.Аталай —илмикли кҗстек деп жакындатып которушса, җзбекче, казакча, уйгурчасында —козу, улак, жылкы байлоочу, тушоочу аркан, жип маанисинде беришкен.

тнрбик (№ 2837) – кыргызча **тнрпн** деп которсок болот. (Юд., КРС, 285-б.). Муну З.Ауэзова —наждак, казакча —шамкы, жонгуч, егеул, җзбекче —урок, чопки |, уйгурча —тнрпик, чопсал деп которушкан.

тайагу (№5493) – 1. стрела, стержень – жаанын жебеси, җзҗк. (З.А., Т.Т.ж.б.)

тезак ва кесак парчалар (җзб., 3т.189-б.)

таш ва чалма (уйг., 820-б.)

таш ва тезек парчасы (тнрк. 3т., 174-б.)

комочек земли, навоза (БТС., 527-б.).

Кҗрнннп тургандай, З.Ауэзованын котормосу башкалардыкынан айырмаланып турат, Т.Токоевдердики андан айырмаланбайт. Кимисиники туура экендигин аныкташ нчнн кҗптҗгҗн иликтҗҗлҗр керек. Менимче, —Байыркы тнрк сҗзднҗндҗгн которулушу туура.

кҗшиге (№5500) – 1. легкая

тень (З.А.) 2. зайыф гҗлге,

гҗлгемси (тнрк.)

3. сус кҗлеңги (уйг.)

4. (кҗшҗгҗ) жеңил кҗлҗкҗ.(кырг.)

5. небольшая, слабая тень (БТС., 319-б.). Мында, негизинен, бирдей которулса да,
аздыр-көптүр айырма бар.

олдурум (№6583) – 1. парализованный

человек (З.А.) 2. олдурум – одамнинг

ўтирадиган ери (ғзб.)

3. ғлдрнм - ғлднм, ғлермен, палеч (уйг., 997-б.)

4. олдрум – кётнрнм, йаталак, отурум (тнрк)

Биздин оюбузча, бул сөз —олдур – отурл (БТС.,366-б.) сөзннң зат атооч жасоочу – ым (-

ум) мнғснннн жалганышы аркылуу жасалган, —длчыл огуз тилине тиешелнн сөз, б.а. олдур (огузча), олтур(кыргызча). Типологиялык тнзлншн боюнча кыргыз тилиндеги —кётнрнмл сөзннң окшош. —Кётнрнмл – бул ордуан кётнрнлғ албаган, ғйдғ тура албаган мал же киши. Демек. —олдурум (олтурум) – олтура албаган, шал болгон адам. Жогорудагы котормолордун ичинен З.Ауэзова гана так которгон жана Б.Аталайдыкы жакындайт, калгандары караандабайт.

чыжды [чычты] – чычты, чычып жиберди (ғтмғ мааниси), мындан келип чычаңдады сөзн жасалган (№ 3278). Йагырлыг ат чыжды – жоорлуу ат чычып жиберди, чычаңдады (жнктнн оордугунан – И.С.).

приседать, опускаться (З.А.)

пастланди,типирчилади (ғзб.)

бел койды, жғн болды (уйг.)

йагыры олан ат, бинилмек истендигинде кожунду (тнрк.)

шыжбалактады (каз.)

Албетте, кёғнғ тнрк тилин азыркы тнрк тилдерине которуу абдан оор жумуш. Бул ғзгёчғ ырларды которуудан кёрннғт. Биз алардын баарына токтолуп отурбай, бир гана мисал келтирели. М.Кашгари —тнркл сөзннғ берген мисалында тёмғнкндғй бир ырды келтирет:

Качан кёрсе аны тнрк,

Бузун анга аник айдачы.

Муңар тегир улуглук,

Мунда нару кеслиннр.

‘Ўзбек тилинде ырдын мазмуну гана которулган : —Бир кишини мактаб айтади :
агар уни турклар курса, —улуглик, яхшилик бу одамга ярашади ва шу билан тугайди (1т.335-б.)

Тнркчғсн: — Ону тнрк бойлары гёрсе, бу адам ичин бнйнклк ве улулук йарашыр ве улулук бунда кесилирл (1т., 352-б.)

Уйгурчасы: Качан уни тнрк деп тонуса,

Халк униңга шуны айытаду.

Буниңга улуглук тегидн,

Буниңдин башкасыга ашмайду (268-б.)

Орусчасы: Восхваляя человека говорят: —Увидев его, в тюркских племенах скажут:

нем есть и слава, и величие, но после него они прервутся (337-б.)

Кыргызчасы:

Тнрк деп аны кёрғендғ(тааныса),

Элдер ага мындай дейт:

Улуулук буга жарашат,
Башкаларга жарашпайт (А.И.ж.б. 1т., 351-б.)

Кыргызча котормосу ырдын маанисине жана ритмине карай которулган. Эгер муну тнп нускага жакындатып, сөзмө-сөз которсок, болжол менен, төмөнкүдөй болот:

Качан кѳрсѳ аны тнрк,
Элдер ага анык айтуучу:
Буга тиер улуулук,
Мындан нары кесилер(нзнлѳр).

Кѳрнннп тургандай, сѳзмѳ-сѳз которгондо деле тнп нуска кыргыз тилине ѳтѳ жакын, ырдагы 14 сѳздѳн —бузун || деген бир гана сѳз азыр колдонулбайт. Ошон нчнн, орус тилин эске албаганда, тнрк, ѳзбек тилдерине которуу кыйын болгондуктан, авторлор кара сѳз тнрнндѳ которушса керек.

Кыргыз тили менен бирдей жана ага жакын которулган сѳздѳр

—Дивандын|| мурдакы тнркчѳ, ѳзбекче, уйгурча, ж.б. котормолорунан айырмаланып, кыргызча котормосунда айрым сѳздѳрднн мааниси такталды же тнп нускага кыйла жакын, так эквивалентин бердик. Мунун себеби, —Диван|| менен кыргыз тилинин фонетика - лексикалык жактан жакындыгы менен тншннднрнлѳт. Мисалга кайрылалы:

огурды – омурду (№1003). Эр сѳннк огурды – Эр сѳѳктн омурду.

Тнркчѳ: О, кемиги битиштирди ве айырды (1т. 178-б.).

гзбекче (угурды): Одам сўнгаткни бўлак – бўлак килиб айирди (1т., 188-б.).

Уйгурча: Адам сѳнекни нге-нгесиден ажратып этти (146-б.).

Орусча: Человек вывернул и отделил кость (201-б.).

Кыргыз тилиндеги —омурду|| деген сѳз сѳѳктн бурап, толгогонду да, ажыратканды да билдирет.

-ншикледи – ншнттн (тондурду, селейтти) (№1606). Ол кейикни ншикледи – Ал кийикти ншнттн. Кеп кийикти музга камагандыгы тууралуу болуп жатат. Бул сѳз башка тнрк тилдерине төмөнкүдѳй которулган:

Тнркчѳ: О, гейиги ншнмншкен йакалады.

гзбекче: У кийикни тузокда совук еб турган вактида тутди.

Уйгурча: У кейикни ншнп турган вактыда тутты.

Орусча: Он загнал лань и довел её до оцепенения на холоде.

Биздин оюбузча, орусчасы чындыкка жакын. Себеби кыргыздар кийикти тайган менен кубалатып, мѳнн, карга камап, ншнп кыймылдай албай калганда кармап алышкан. Ал эми башка котормолордо —ншнп турган убакта туткан|| деп гана коюшкан.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы мисалдардан кѳрнннп тургандай, башка тнрк тилдеринде бул сѳзднн эквиваленти жок болгондуктан, маанисин гана берннгѳ аргасыз болушкан. Бир гана казак тилинде фонетикалык жактан жакын варианты кездешет. Ал эми кыргыз тилинде бул сѳзднн **уңгу формасы** ѳзгѳрнлбѳстѳн сакталып калган. Мындай сѳздѳр, б.а. уңгусу азыркы кыргыз тилинде сакталып калган сѳздѳр —Дивандын|| лексикасынын 80%га жакынын тнзѳт. Бул жѳн гана дал келнн эмес. Демек, **биздин оюбузча, айрым орус окумуштуулары (С.Е.Малов, В.В.Радловдун алгачкы пикирлери) “Дивандын” биткнл лексикалык байлыгын эсептеп чыгып, азыркы жандуу кыргыз тили менен салыштырбагандыктан, “байыркы уйгур тилинде жазылган” деген жаңылыш тыянак чыгарып коюшкан.**

Колдонулган адабияттар:

Махмуд бин эл -Хусейн бин Мухаммед эл-Кашгари —Китабу Диванул лугатит – Тнркл.-Хилафатул Исламле типографиясы, Тнркия, 1917.

Махмуд Кошгорий —Девону лугат ит-тнркл. Ташкент, 1-3-тт.-1960-1963.-‘Ўзбекчега которгон Салих Муталлибов.

.Махмуд Кашгари.Тнркий тилгтер дивани.Уйгурча которгондор Ибрахим Мути, Имин Турсун,ж.б.1981-1983.

4.Махмуд Кашгари. Тнрик сездиги. Алма-Ата, 1-2т.-1997; 3т.-1998. Казакчага которгон Аскар Егеубаев.

Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Тнрк.Перевод З.-А.М.Ауэзовой.-Алматы —Дайк-Прессл 2005.

.Махмут Кашкари.Дивану лугати-т тнрк (Тнркий тилдер сөз жыйнагы).1-2-том.Которгондор АбдувалиевИ.,АхматовТ.,Оморев А.,Султаналиев И.,Толубаев М. – Бишкек, —Бийиктикл, 2013.

Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ит тнркн» жана азыркы кыргыз тили. Бишкек, «Махprint», Бишкек, 2011.

Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати -т тнркнннн» тили. Махprint», Бишкек, 2015.

Махмуд Кашгари —Тнрк тилдеринин сөзднгнл,1-2-3т. Кыргызчага которгон Т.Токоев,К.Кошмоков. Бишкек, 2011-2013.

Divanü lügat-î-türk tercümesi. Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu Basimevi. ANKARA – 1985